

dont l'auteur insiste sur la continuation des reformes juridiques commencées par Bocchoris au temps de ses successeurs, surtout à l'époque d'Amasis. Cette continuité sur le plan de l'évolution juridique du temps de ces deux grands réformateurs s'est manifesté dans les directions suivantes. D'abord, l'égalité juridique parmi les classes sociales, imposée par le code de Bocchoris et continuée par Amasis, mais aussi au temps de la domination perse en Egypte, est confirmée par la réforme fiscale du système des impôts, qui se retourne au principe de l'impôt sur le revenu. Le principe de la propriété individuelle, de la mobilité des biens, a déterminé la disparition définitive de la rigidité des conditions sociales. L'extension du régime de l'économie monétaire a amené des changements majeurs dans la composition de toutes les catégories sociales et les valeurs mobiles auront un rôle de plus en plus important. Toutes ces transformations seront continuées à l'époque de la domination perse, en premier lieu par l'application du code de Darius, promulgué en 516–515 av. J.-C.

On peut apprécier donc que dans cet ouvrage Achim Popescu fait preuve d'une maîtrise parfaite des sources littéraires, papyrologiques surtout, concernant un contexte historique et social très complexe, avec des implications très profondes sur le plan de la vie économique et sociale, où l'auteur fait des considérations nuancées et très documentées à la fois.

Le présent travail contient, dans sa partie finale, un nombre impressionnant de fac-similés représentant les textes hiéroglyphiques et démotiques analysés par l'auteur. On retient surtout la vision générale complexe de l'auteur en ce qui concerne l'ensemble de la vie économique et sociale de la Basse Égypte, conformément à l'image offerte par ce document papyrologique exceptionnel. D'autre part, on est frappé – dans ce travail – par l'exactitude de la démonstration historique, qui dérive d'une

connaissance profonde des textes historiques. Achim Popescu fait preuve d'un évident esprit critique, qualité qui lui a permis un contrôle total des sources papyrologiques. Cette approche des textes juridiques divers souligne l'importance de ceux-ci dans le contexte de la vie économique et sociale de l'époque de Bocchoris, pharaon qui s'avère être un réformateur authentique mais, en égale mesure, un innovateur dans ce domaine.

Cette reconstitution historique d'une économie centralisée – celle de l'Empire Tardif – a comme point de départ, comme j'ai déjà montré plus haut, un document dont l'importance historique a été mise en évidence, d'une façon exemplaire par le chercheur Achim Popescu. Sa démarche peut être mieux saisie si nous regardons la bibliographie impressionnante de la fin de l'ouvrage. Il d'agit d'une incursion ample dans un registre bibliographique très complexe, où les sources papyrologiques directes accompagnent les travaux généraux sur l'économie antique et les publications périodiques spécifiques à ce domaine. Le simple parcours de la bibliographie proposée par Achim Popescu, afin de rédiger cet ouvrage, prouve la sagacité scientifique de l'auteur et l'ancrage profond dans les réalités historiographiques actuelles. Je suis convaincu que l'ouvrage dédié au papyrus d'*Hermopolis Magna*, document qui s'encadre dans la série des démarches législatives de l'époque de Bocchoris, restera un point de référence dans l'historiographie du domaine et constituera un instrument de travail remarquable pour tous ceux qui choisiront ce domaine de recherche. Mais, pour que ce desideratum soit accompli, la traduction et la publication de cet ouvrage dans une langue de circulation est absolument nécessaire.

Octavian Bounegru

Constantin C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia* (ILD), Editura Academiei Române, București, 2005, 332 pp.

După cele două volume *IDRE* (1996–2000), profesorul C. C. Petolescu revine cu un nou corpus¹, publicat sub egida Academiei Române

și a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”. El se compune din 3 secțiuni: I (nr. 1–50) – diplome militare, fie rectificări la cele deja

¹ Semnalări: *AE*, 2005, 1275; *Classica & Christiana* [Iași], 2, 2007, p. 307–308 (N.

Zugravu); *CEpR*, XXV, 2005, 1097 (cu primele reacții *per litteras*).

publicate în *IDR* I, fie cele publicate între timp, îndeosebi în ultimii ani²; II (nr. 51–461) – inscripții din Dacia Superior și Inferior, fie rectificări, fie noi inscripții apărute după *IDR* II și III (fasc. 1–5); III (nr. 462–805) – inscripții din Dacia Porolissensis, apărute după *CIL* III, sau revizuirile necesare. C.C.P. este de altfel, începând cu 1981, autorul *Cronicii epigrafice a României* (*CEpR*), publicată în *SCIVA*, și colaborator la *Année Épigraphique*. După cum arată autorul, continuarea corpusului *IDR* pentru acoperirea sectorului nordic al Daciei romane, cu centre ca *Potaissa*, *Napoca*, *Porolissum* etc., rămâne încă un deziderat. Până atunci însă corpusul alcătuit de C.C.P. – rectificări și adăugiri la volumele din *IDR*, strânse acum la un loc, împreună cu un minicorpus al Daciei Porolissensis, ulterior secțiunii din *CIL* III (adică după 1902) – este extrem de util și mai mult decât binevenit.

Principiul de editare adoptat este cel al *IDR*; comentariile sunt reduse (dat fiind numărul mare de inscripții, 805 în total), adesea cu reluări din lămuririle sau ipotezele formulate de diverșii editori. Cu excepția câtorva facsimile sau desene (inscripții tegulare, puține inscripții), *ILD* este lipsit de ilustrații, din motive lesne de înțeles. Este regretabilă însă absența unei hărți, cu locurile de descoperire ale inscripțiilor. Culegerea se încheie cu o serie bogată de indici și concordante bibliografice; indicele de nume este însă un indice al persoanelor menționate în inscripții, astfel că patronimele nu sunt indicate la locul lor alfabetic, ceea ce sărăcește bogăția și

diversitatea onomastică a unui asemenea corpus. Ar fi de dorit, pe de altă parte, ca, în viitor, continuarea celor două serii epigrafice, *IDR* și *ISM*, să se facă într-o limbă de circulație (vezi astfel fasc. 5 din *IDR* III, *Apulum*, de I. Piso; *ISM* III, *Callatis*, de A. Avram; sau *IDRE* I-II, de C.C.P. – toate publicate în franceză), ceea ce ar asigura o mai bună cunoaștere și valorizare a studiilor de epigrafie antică din România.

Relev doar o serie de erori de tipar: er au (p. 18), *IVLII SAŞ...COS* (24), legiunii (77), *Pecăreasa* (95), *Siulvanus* (125), sprijine (231), *Aug[g(ustus)]* (238), *max[jmi]* (245), reconstituire (263), *[A]priano* (285), *Ael(ius)* *Borafas Zabdibol* (297; în loc de -boli), *Aur(elius) Zosinus* (299), *Ἡεδύ[ος]* (300), *Heracloda* (300), *Valer(i)a Marcell[in]a* (303); din indexul geografic lipsesc *Boius* (12) și *Eraviscus* (14).

În cele ce urmează, prezint o serie de remarci punctuale, îndeosebi onomastice (căci numele proprii abundă în orice fel de inscripții, constituind „pâinea” epigrafiștilor), care nu impietează însă cu nimic asupra calității și utilității noului corpus *ILD*:

1 (*IDR* I 4 = *RMD* I 20, d. m. descoperită la Românași, jud. Sălaj). Propunerea de a restitui *[et] Acheraeae ma[tri eius]* (sic) este imposibilă și fără paralele într-un formular onomastic al vreunei diplome militare (C.C.P. se referă la o constituție specială din 5 aprilie 121, al cărei formular este unic; mai multe copii ale acestei constituții au fost publicate între timp de W. Eck). Este vorba desigur de soția militarului eliberat pe la 118–122, al cărei nume era urmat, ca în toate celelalte cazuri, de un patronim, aici fragmentar. Iată de ce trebuie menținută întregirea lui G. Alföldy: *[et] Acherae Anma[tri] fil(iae) uxori eius, ---]*. — 10 (*RMD* III 148, „diploma de la Ranovač”). Posesorul acestei d. m. (Dacia, 14 oct. 109), *M. Herennius M. f. Polymita, Berens(i)*, era cu siguranță originar din spațiul sirian (deci din *Beroe* din Siria), iar nu din cetățile omonime din Tracia sau Macedonia (voi reveni asupra originii și cognomenului său într-un viitor articol). — 13 (*RMD* IV 225): d. m., probabil din 114 (Dacia), pentru un veteran al unei trupe necunoscute. Nu găsim aici nici un comentariu onomastic pentru acest militar deja cetățean roman, desigur de origine tracică (deși cognomenul este pierdut: *Ti. Claudius [---]*), judecând după numele celor trei băieți ai lui,

² Numărul diplomelor militare a crescut spectaculos, mai puțin prin descoperiri *in situ*, cât ca urmare a rețelei de căutători de comori, înarmați cu detectoare de metale: multe dintre ele au ajuns în Occident, mai ales în Germania, fiind publicate de Werner Eck sau de Barbara Pferdehirt, între alții; cele mai multe provin din Bulgaria (în *ILD*, nr. 13, 17, ?28, ?32, 35). Abrevieri: *CIGD* [L. Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Daciae*, Debrețin, 2003 (*Hungarian Polis Studien* 10)]; ded. (dedicație), d. m. (diplomă militară), epit. (epitaf), inscr. (inscripție), *RGZM* (B. Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, I-II, Mainz, 2004), *RMD* (M. M. Roxan, apoi P. Holder, *Roman Military Diplomas*, Londra, I-V, 1978–2006).

Torquatus (nume de asonanță, cf. *Torcus*), *Dizala* și *Torcus*; cele două fiice poartă, în schimb, nume latine, legate de ordinea nașterii (*Tertula*, *Quinta*). Mai mult, numele cu frecvență regională *Torcus* și *Torquatus* indică drept regiune de origine a militarului fie Macedonia Orientală, fie Tracia de vest. — **14** (*RMD V 351*): d. m. din 12 nov. 119 (Dacia Sup.), al cărei formular onomastic a fost între timp completat, prin adăugarea altor fragmente (W. Eck, A. Pangerl, *AMN*, 41–42, 2004–2005, p. 61–67): *cohort(is) VIII Raetorum, cui praest[us] L. Avianus [---]ratu[s] ex pedit[us] Demuncio Avesonis f[il]io, Eravisc(o), et Primo f[il]io eius, et Saturnino f[il]io eius, et Potenti f[il]io eius, et Vibiae fil(iae) eius, et Comatumarae³ fil(iae) eius*. Soldatul fusese recrutat din neamul eraviscilor, populație celtică din nordul Pannoniei, cum indică și numele compus al uneia dintre cele două fiice, *Comatumara*, bine atestat (diploma provine probabil, cum arată C.C.P., din Pannonia Inf.). — **17** (*RMD V 361*): d. m. (Dacia Inf., 17 iul. 122), acordată unui militar de origine tracică, căci *Bessus* este, deopotrivă în inscripții și în d. m., o denumire generică pentru traci, iar nicidecum o referire precisă la tribul de *Bessi* (cum cred M. Tačeva sau C.C.P. în comentariul său, p. 33). — **20** (*RGZM 22*): d. m. din 14 apr. 123 (Dacia Sup.), descoperită la *Edessa/Urfā*, în Turcia. Pentru comentariul onomastic al familiei compusă dintr-un soldat sirian, o soție de origine tracică, dar deja posesoare a cetățeniei romane, și 6 copii cu nume semitice, iraniene, grecești și latine, vezi acum articolul meu din *AMN*, 41–42, 2004–2005, p. 69–74. — **28** (*RMD V 389*): d. m. din perioada 118/140 (Dacia Inf.). Numele unui fiu al veteranului, cu siguranță *Tara*, nu este tracic, ci dacic (vezi referințele în studiul meu din *Il Mar Nero*, 5, 2001–2003, p. 81). — **32** (*AE*, 2003, 2046). În formularul onomastic al acestei d. m. din perioada 133/140 (Dacia Porol.), emendația *Didae Cutiun[is]* nu este convingătoare. Editorii citiseră *Didaecutti L[---]*, eu și Florian Matei-Popescu preferăm *Didaecutti L[---] f[il]io, Daco[us]* (*Chiron*, 39, 2009, p. 214 și 227). Soția veteranului, *Diurpa*, fiica lui *Dotu[zis/sis]* (iar nu *Dotu*, cum scrie C.C.P.), ca și fiica *Dimidusis*, poartă două nume noi, de factură

dacică. Cum bine remarcă C.C.P., acest soldat dac fusese recrutat din Moesia Inferior, înainte de a fi transferat cu trupa sa, *coh. II Augusta Nerviana milliaria Pacensis Brittonum*, în Pannonia Inf., pentru a-și termina serviciul militar în nordul Daciei. — **35** (*RMD IV 269*): d. m. din 19 iul. 146 (Dacia Inf.). Patronimul veteranului nu este ilir (cum scrie C.C.P., p. 49), ci, la fel ca numele *Coca*, tot tracic. Genitivul *Tyru* (nume indeclinabil?) ne trimite la numele sufixat *Tyraesis* (d. m. din 22 dec. 68, *RMD III 136*), prezent la Tacit (*Ann.* 4.50.4) sub grafia *Turesis*, numele unui șef al revoltei antiromane din Tracia din 26 p.C. De remarcat, pentru originea veteranului, grafia *Sardic(a)* pentru *Serdica*, cu numeroase paralele în inscripții sau în textele literare. Cognomenul celui de-al treilea martor este, la genitiv, *Chresimi* (nu *Chresmi*). — **36** (*RMD II 101*): altă d. m., de restituit [*Chresimi*]. — **38** (*RMD V 404*): d. m. din 24 sept. 151 (Dacia Porol., descoperită la Cășei). Pe baza repertoriului maximalist al lui D. Dečev, editorul Dan Isac, dar și C.C.P., mai menționează posibilitatea ca numele militarului, *Prosostus*, să fie de origine tracică. Aceasta este însă acum cu desăvârșire exclus, iar I. I. Russu (citată la p. 52) avea desigur dreptate: acest nume, prezent până acum de 3 ori în spațiul pannonian, este confirmat ca ilir prin etnicul *Pannon(ius)*. — [Suprinde absența unei d. m. publicată într-un corpus consultat de C.C.P., *RGZM 59*: la 7 ian. 226, era eliberat, din *coh. VIII praetoria*, un anume *M. Aurelius M. f. Col(onia) Senecio Zermizegetusa*⁴. Este prima d. m. cunoscută pentru un pretorian originar din Dacia. De notat grafia capitalei Daciei (în locul formei în *Sarmi-*), cu destule paralele epigrafice; această d. m. provine sigur din Dacia, fiind „descoperită” în România.] — **108**: de citit probabil *Aur. <G>avianus* (iar nu *Cavianus*), în această ded. de la *Sucidava*. — **112** (*CIGD 121*): ded. greacă pe un relief fragmentar al Cavalerului Trac, tot la *Sucidava*: C.C.P. preferă să reproducă întregirea total nesatisfăcătoare a lui Dumitru Tudor, Ἀπολλωνάριος Θε[ο]νός ἐϋχην. Deși citează corpusul recent al Ligiei Ruscu (*CIGD 121*; vezi și poza, Tab. XXIII), nu-i adoptă și lectura, desigur corectă (și care urmează rectificarea lui Georgi Mihailov din *SEG XXIX*

³ *Comatumrae* editori, dar fotografia din *AMN* (p. 66) asigură lectura COMATVMARAE.

⁴ B. Pferdehirt transcrie, eronat, <Sa>rmizegetusa.

697): Ἀπολὲνάρης Θε[ογέ?]νους εὐχῆν. De remarcat grafia cu deschiderea lui -i- în -e-: cf. numele martirului Sf. Apolinnarius, în câteva inscripții de la Ravenna (CIL XI 293–295), scris *sanctus/beatus Apolenaris*; sau un *Iulius Apollenaris* la Ostia (H. Thylander, *Inscriptions du port d'Ostie*, Lund, 1952, A 137). – **129** (AE, 1998, 1110): epit. de la Urzica (jud. Olt), pentru un veteran al cărui *cognomen*, *Epstela*, ar putea fi o variantă a numelui tracic *Eptela/Eptala*; dubile însă pot persista. – **173**: litere gravate înainte de ardere pe un vas descoperit la Cârlomanești (jud. Buzău), datând din sec. I a.C., constituind o nouă marcă de proprietate a unui dinast indigen, posibil chiar Burebista (sau alt nume care începe cu litera B). – **325** (AE, 1992, 1483): deja celebra ded. pentru Nimfele de la *Germisara*, pe o plăcuță de aur, a lui *Decebalus Luci*. Deși I. Piso se gândea la un pelerin, C.C.P. crede că este vorba de un cetățean roman, care-și indică doar *cognomenul*, urmat de filiație. Aceasta este însă imposibil; în plus, *nomina*, precum banalul *Lucius*, apar deseori ca idionime pentru peregrini, atât în latină, cât și în greacă. De remarcat că, în celelalte ded. de la *Germisara* pe același suport, gentiliciul este mereu menționat (**321–324**). – **401** (AE, 2003, 1491): în această ded. de la *Alburnus Maior*, este exclus ca *Dius* să fie transcrierea latină a grecescului *Dion* (care este *Dio*). Lectura *Di(i)* este problematică. – **430**: fragment ceramic de la Racoș (jud. Brașov), inscripționat *Roles*. Fără nicio urmă de îndoială, un fals modern⁵. – **440** (AE, 1992, 1472). În acest epit. de la Brâncovenești (jud. Mureș), numele soției lui *Aurel. Vales, sisq(ui)plicarius alae Inlyri(corum)* (sic), este *Zetzi*, cum apare clar pe fotografia (și pe facsimilul de la p. 184), iar nu *Tzetzi(s)*, cum transcrie C.C.P.; nici urmă de vreo ligatură *T + Z* (r. 3), dimpotrivă, în ambele cazuri, *zeta* e redat cu o hastă mediană. Modificarea lecturilor clare pe baza comentariilor editorilor anteriori (în cazul de față, D. Protase) și a unor paralele onomastice invocate antrenează apariția unor nume-fantomă. *Zetzi* este un nume feminin indigen (dacic?; tracic?). – **558** (AE, 1987, 840): în acest epit. de

la *Napoca*, *cognomenul* libertei care-și onorează patroana defunctă, scris *Fl(avia) Caemina*, ar trebui transcris <G>*aemina* (grafia cu diftong există, deși e rară, pentru acest nume, deși editorii din *AMN* exclud această posibilitate). – **588** (AE, 1975, 732): ded. de la Gherla (jud. Cluj), pusă de un veteran al cărui *cognomen* este restituit *Pisu[sus]* de către C.C.P., întregire care „se sprijin[ă] pe analogii din mediul tracic” (p. 231). Nu cunosc însă nicio analogie; exemplele date din *IGB* se referă la nume diferite. Numele trebuie restituit altfel, iar caracterul său tracic nu pare evident. — **600**: ded. pentru *Silvanus Domesticus* de la Gilău (jud. Cluj), pusă de un (militar) *Auluf---*, care purta un nume compus tracic; C.C.P. crede el „era poate chiar dac”, ceea ce este cu desăvârșire exclus (diferența dintre onomastica tracică și cea dacică este netă, vezi deocamdată *ZPE*, 143, 2003, p. 166–186). – **681**. *Cognomenul* lui *P. Ael. Iacubus*, decurion al municipiului *Porolissum*, nu este, cum crede N. Gudea (și destui istorici actuali, care tind să exagereze ponderea elementelor ebraice în Dacia și astfel să „confirme” indirect o prezență timpurie și importantă a creștinismului), „de factură ebraică semită” (p. 261), ci doar un nume răspândit în aria semitică. Vezi, spre exemplu, epit. lui *Iacubus Mocimuli*, îngropat la *Calceus Herculis/El-Kantara*, în Numidia (AE, 1933, 38), unde erau staționate trupe de sirieni, și anume doi *numeri* de *Hemeseni*, respectiv de *Palmyreni* (precum numeroșii palmireni la *Porolissum*). – **757** (AE, 1932, 81). În acest epit. de la Zutor (jud. Sălaj), *Denzi* nu poate fi patronim, ci doar *cognomen*. – **783** (AE, 1999, 1285). În acest epit. de la Căței (jud. Cluj), *cognomenul* soldatului *Aur. Cotes* indică o origine din sudul Asiei Mici. – **799** (AE, 1960, 218). În acest epit. de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud) al unui (veteran) trac, *Aurelius Brisanus*, trebuie restituit (r. 5–7) *L(ucii) Aur(elii) Mucatus| (et) Maximianus,| fili(i) et heredes* (iar nu *L. Aur. Mucatus| Maximianus*). – **800**: partea din dreapta a unei inscr. de la Ilișua. „Nu ne putem da seama de conținutul inscripției”. Vezi acum întregirea propusă și comentariul pertinent al lui Sorin Nemeti și Mihai Bărbulescu („Territorium Arcobadarense”, *EphemNap*, 16–17, 2006–2007, p. 107–118; cf. o semnalare preliminară în *CEpR*, XXVI, 2006, 1191; reproducere și rectificare pentru consuli și datare în AE, 2006, 1130), care, pentru *[---]O-TERRI[---]ROCBA*

⁵ Alt fals este, cel mai probabil, și ciobul înscris *Scorilo*, „descoperit” la Bormiș, com. Dragomirești, jud. Neamț, în *Barbaricum* (*ArhMold*, 13, 1990, p. 155–160 = AE, 1991, 1353).

etc., citesc și restituie în mod convingător
[Geni]o terri|[t(orii) A]rcoba(darensis),|
[Au]r(elius) Sal(vius?)| [et A]el(ius) No⁵[mu?]s
magg(istri),| [Praese]nte et Al|[bino]
co(n)s(ulibus) (deci în 246 p.C.). Noua soluție,
care atestă o nouă structură administrativă rurală
în Dacia romană, purtând un nume indigen,

permite astfel identificarea toponimului transmis
de Ptolemeu, *Arcobadara* (*Geogr.* 3.8.4), cu
importantul *Kastellvicus* de la Ilișua, legat de *ala*
I Tungrorum Frontoniana.

Dan Dana

